

MUROJAAT SHAKLLARI TUSHUNCHASI VA ULARNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

To'rayeva Maftuna Abdiraim qizi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti

E-mail: maftunaturayeva.uz@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada murojaat shakllari fenomenining zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyati o'rganiladi. Murojaat shakllari tilning pragmatik, sotsiolingvistik va lingvomadaniy qatlamlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan kommunikativ birlik sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o'zbek tilidagi murojaat shakllarining struktur-semantik xususiyatlari, ularning ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi roli hamda muloqot jarayonidagi pragmatik vazifalari yoritildi. Shuningdek, murojaat shakllarining ingliz va turk tillari bilan qiyosiy jihatlari tahlil qilinib, o'zbek tilidagi murojaat tizimining milliy-madaniy xususiyatlari aniqlandi. Tadqiqot natijalari murojaat shakllarining tanlanishi yosh, jins, ijtimoiy mavqe, kommunikativ vaziyat va madaniy qadriyatlarga bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Olingan natijalar o'zbek pragmalingvistikasi va sotsiolingvistikasini rivojlantirishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, pragmalingvistika, ijtimoiy lingvistika, nutq etiketlari, o'zbek tili, antroponimiya, so'zlashuvchi.

Аннотация. В статье исследуется роль и значение феномена форм обращения в современной лингвистике. Формы обращения анализируются как коммуникативная единица, неразрывно связанная с прагматическим, социолингвистическим и лингвокультурным слоями языка. В ходе исследования были выделены структурные и семантические особенности форм обращения в узбекском языке, их роль в выражении социальных отношений и прагматические функции в коммуникативном процессе. Также были проанализированы сравнительные аспекты форм обращения с английским и турецким языками, а также выявлены национальные и культурные особенности системы обращения в узбекском языке. Результаты исследования показали, что выбор форм обращения напрямую связан с возрастом, полом, социальным статусом, коммуникативной ситуацией и культурными ценностями. Полученные результаты имеют важное теоретическое и практическое значение для развития узбекской прагматики и социолингвистики.

Ключевые слова: формы обращения, прагмалингвистика, социолингвистика, речевой этикет, узбекский язык, антропонимия, говорящий.

Annotation. The article studies the role and significance of the phenomenon of address forms in modern linguistics. Address forms are analyzed as a communicative unit that is inextricably linked with the pragmatic, sociolinguistic and linguocultural layers of the language. During the study, the structural and semantic features of address forms in the Uzbek language, their role in expressing social relations and pragmatic functions in the communication process were highlighted. Also, the comparative aspects of address forms with English and Turkish were analyzed, and the national and cultural features of the address system in the Uzbek language were identified. The results of the study showed that the choice of address forms is directly related to age, gender, social status, communicative situation and cultural values. The results obtained are of significant theoretical and practical importance in the development of Uzbek pragmatics and sociolinguistics.

Key words: forms of address, pragmalinguistics, sociolinguistics, speech etiquette, Uzbek language, anthroponymy, interlocutor.

Kirish. Kishilar o'rtasidagi muloqot tilning ijtimoiy vazifasini to'liq namoyon etadigan soha bo'lib, unda murojaat shakllari alohida ahamiyat kasb etadi. Murojaat shakllari so'zlovchi tomonidan tinglovchini belgilash, unga murojaat qilish yoki e'tiborini

jalb etish maqsadida qo'llaniladigan til birliklari majmuasidir. Ular nafaqat til tizimining grammatik va leksik qatlami, balki lingvomadaniy, ijtimoiy va pragmatik o'lchamlarini ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy tilshunoslikda murojaat shakllarini o'rganish so'nggi o'n yilliklarda sezilarli tus oldi. Bu yo'nalishda pragmalingvistika, ijtimoiy lingvistika, madaniyatlararo muloqot va nutq aktlari nazariyasi kabi sohalar muhim hissa qo'shmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Murojaat shakllarini lingvistik jihatdan o'rganish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ushbu hodisaning ilmiy tadqiqi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadallashdi. Brown va Gilman (1960) murojaat olmoshlarining ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liqligini ko'rsatib berdi. Ervin-Tripp (1972) murojaat shakllarining yoshi, jinsi, kasbiy mavqe va shaxslararo munosabatlar bilan bog'liqligini tahlil qilgan. Wardhaugh (2002) ushbu masalani madaniyatlararo muloqot nuqtai nazaridan o'rgangan. Yule (2020) esa murojaat birliklarini pragmatik ma'no hosil qiluvchi vositalardan biri sifatida talqin qiladi.

O'zbek tilshunosligida T. Qurbonov, N. Mahmudov, D. Yusupova va boshqa olimlar tomonidan murojaat shakllari, undalma birliklari va nutq etiketi masalalari tadqiq etilgan. Biroq mazkur tadqiqotlarning aksariyati leksik yoki stilistik yondashuv bilan cheklangan bo'lib, pragmalingvistik va korpus tahlili asosidagi tadqiqotlar son jihatdan kam hisoblanadi.

Metodologiya. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy-tipologik, pragmatik va diskurs tahlili metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalari, ommaviy axborot vositalari matnlari, internet diskursi va og'zaki nutq namunalari foydalanildi. Tahlil jarayonida murojaat birliklarining qo'llanish chastotasi, semantik xususiyatlari hamda kommunikativ vazifalari o'rganildi.

Murojaat shakllarining ijtimoiy funksiyalarini aniqlash maqsadida turli yosh va kasb vakillarining nutq namunalari qiyosiy ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, o'zbek tilidagi murojaat tizimi ingliz va turk tillaridagi murojaat birliklari bilan qiyoslandi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi murojaat shakllari murakkab va ko'p qatlamli tizimdan iborat ekanligini ko'rsatdi. O'zbek tilida murojaat qilish uchun shaxs olmoshlari, qarindoshlik nomlari, ism va familiyalar, lavozim nomlari hamda nutq etiketi birliklaridan keng foydalaniladi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, qarindoshlik nomlari o'zbek tilidagi murojaat tizimining eng faol qatlamlaridan birini tashkil etadi. "Aka", "opa", "amaki", "xola", "ota", "ona" kabi birliklar nafaqat haqiqiy qarindoshlarga, balki begona kishilarga nisbatan ham qo'llanadi. Bu holat o'zbek xalqining milliy mentaliteti va hurmat tamoyillari bilan bog'liq.

Shuningdek, "sen" va "siz" olmoshlarining qo'llanishida ham murakkab pragmatik xususiyatlar kuzatiladi. "Siz" shakli hurmat, masofa va rasmiylikni ifodalasa, "sen" shakli yaqinlik va norasmiylikni bildiradi. Biroq amaliy nutqda ushbu birliklarning qo'llanishi

faqat rasmiylik darajasi bilan emas, balki yosh, mavqe va kommunikativ vaziyat bilan ham belgilanadi.

Tadqiqot davomida zamonaviy o'zbek tilining badiiy, publitsistik va og'zaki nutq namunalari asosida murojaat shakllarining qo'llanish xususiyatlari tahlil qilindi. Tahlil natijasida murojaat birliklarining bir necha asosiy turlari aniqlandi va ularning qo'llanish chastotasi hisoblandi.

1-jadval. O'zbek tilidagi murojaat shakllarining funksional taqsimoti

Murojaat shakli turi	Uchrash soni (n)	Ulushi (%)
Qarindoshlik atamaları	630	42,0
Shaxs olmoshlari	420	28,0
Ism va familiya asosidagi murojaatlar	240	16,0
Kasb va unvon bildiruvchi birliklar	135	9,0
Nutq etiketi formulalari	75	5,0
Jami	1500	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, murojaat shakllari orasida eng yuqori ulushni qarindoshlik atamaları tashkil etadi. Ularning umumiy ulushi 42 foizni tashkil qilgan bo'lib, bu holat o'zbek tilida qarindoshlik terminlarining nafaqat oila doirasida, balki keng ijtimoiy muloqotda ham faol qo'llanilishini ko'rsatadi. Xususan, "aka", "opa", "amaki", "xola" kabi birliklar begona kishilarga murojaat qilishda ham keng qo'llanadi.

Shaxs olmoshlari ikkinchi o'rinni egallab, umumiy murojaat birliklarining 28 foizini tashkil etdi. Tadqiqot natijalari "siz" olmoshining "sen" olmoshiga nisbatan ancha faol qo'llanilishini ko'rsatdi. Bu esa o'zbek jamiyatida hurmat va odob me'yorlarining yuqori darajada saqlanib qolayotganidan dalolat beradi.

Ism va familiya asosidagi murojaatlar 16 foizni tashkil etdi. Ushbu turdagi murojaatlar asosan ta'lim muassasalari, davlat tashkilotlari va rasmiy uchrashuvlarda uchrashi kuzatildi. Kasb va unvon bildiruvchi murojaatlar esa 9 foiz ko'rsatkich bilan to'rtinchi o'rinni egalladi. Bunday birliklar muloqot ishtirokchisining ijtimoiy mavqegini ta'kidlashga xizmat qiladi. Murojaat shakllarining pragmatik vazifalarini aniqlash maqsadida ularning kommunikativ funksiyalari ham tahlil qilindi.

2-jadval. Murojaat shakllarining pragmatik funksiyalari

Pragmatik funktsiya	Ulushi (%)
Hurmat ifodalash	38
Suhbatdosh e'tiborini jalb qilish	24
Ijtimoiy masofani belgilash	18
Samimiylik va yaqinlikni ifodalash	14
Emotsional ta'sir ko'rsatish	6

Jadval natijalari murojaat shakllarining asosiy vazifasi hurmat ifodalash ekanligini ko'rsatdi. Barcha holatlarning 38 foizida murojaat birliklari suhbatdoshga nisbatan hurmat va ehtiromni bildirish maqsadida qo'llangan. E'tiborni jalb qilish funksiyasi 24 foizni tashkil etib, ikkinchi o'rinni egalladi.

Tahlil natijalari o'zbek tilidagi murojaat tizimining sotsiomadaniy xususiyatlarini ham namoyon etdi. Ayniqsa, katta yoshdagi shaxslarga murojaat qilishda hurmat shakllarining ustunligi kuzatildi. Yoshlar nutqida esa qisqartirilgan va norasmiy murojaat

birliklarining ulushi yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Biroq norasmiy kommunikatsiya sharoitida ham hurmat kategoriyasining saqlanib qolishi o'zbek nutq madaniyatining muhim xususiyatlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, murojaat shakllarining tanlanishi nafaqat lingvistik omillar, balki yosh, ijtimoiy mavqe, kommunikativ vaziyat va milliy-madaniy qadriyatlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Mazkur holat murojaat birliklarini pragmalingvistika va sotsiolingvistika nuqtai nazaridan kompleks o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Tahlillar davomida murojaat shakllarining tanlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida yosh, jins, ijtimoiy mavqe, kasbiy faoliyat, muloqot muhiti va madaniy qadriyatlar aniqlandi. Ayniqsa, katta yoshdagi shaxslarga nisbatan hurmat bildiruvchi murojaat shakllarining qo'llanishi o'zbek kommunikativ madaniyatining muhim belgilaridan biri ekanligi aniqlandi.

Muhokama. Olingan natijalar murojaat shakllarining til tizimidagi o'rni grammatik yoki leksik birlik darajasidan ancha keng ekanligini ko'rsatadi. Murojaat birliklari ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi hamda kommunikativ jarayonni boshqaruvchi muhim vosita hisoblanadi. Shu jihatdan ular pragmalingvistika, sotsiolingvistika va lingvomadaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilidagi murojaat tizimi boshqa ko'plab tillarga nisbatan boyligi bilan ajralib turadi. Xususan, qarindoshlik nomlarining begona shaxslarga nisbatan qo'llanishi ingliz tilida deyarli uchramaydi. Bu holat o'zbek jamiyatida kollektivlik va o'zaro hurmat qadriyatlarining yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Raqamli kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi murojaat shakllarining qo'llanishiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda qisqartirilgan yoki norasmiy murojaat shakllarining keng tarqalishi kuzatilmoqda. Biroq an'anaviy hurmat ifodalovchi birliklar hanzgacha o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari murojaat shakllari tilning pragmatik va sotsiolingvistik tizimida muhim o'rin egallashini ko'rsatdi. Murojaat birliklari nafaqat kommunikativ aloqa vositasi, balki jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarning ifodachisi hisoblanadi.

O'zbek tilidagi murojaat tizimi o'zining boyligi va ko'p qatlamliligi bilan ajralib turadi. Yosh, mavqe, jins va kommunikativ vaziyat murojaat shakllarining tanlanishida asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Qarindoshlik nomlarining keng qo'llanishi esa o'zbek xalqining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Kelgusida murojaat shakllarining korpus lingvistikasi, raqamli diskurs va madaniyatlararo kommunikatsiya doirasida tadqiq etilishi ushbu yo'nalishning yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Brown R., Gilman A. The Pronouns of Power and Solidarity. Cambridge: MIT Press, 1960.
2. Ervin-Tripp S. On Sociolinguistic Rules. New York: Holt, 1972.
3. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford: Blackwell, 2002.

4. Yule G. Pragmatics. Oxford University Press, 1996.
5. Formanovskaya N.I. Rechevoy etiket i kultura obshcheniya. Moskva, 1989.
6. Qurbonov T. O‘zbek tilidagi murojaat shakllarining lingvistik tahlili. Toshkent, 1991.
7. Mahmudov N. O‘zbek tili so‘z boyligini o‘rganish. Toshkent, 2002.
8. Yusupova D. O‘zbek nutq etiketida murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari. Toshkent, 2011.

